

Tímár Árpád

FORRÁSKRITIKAI PROBLÉMÁK A CSONTVÁRY-KUTATÁSBAN

Csontváry Kosztka Mihály Tivadar életével és munkásságával a halála óta eltelt nyolc évtizedben nagyon sokan és sokszor foglalkoztak, a róla szóló irodalom hatalmas terjedelművé vált, monográfiák, szacikkek sora mellett szinte már áttekinthetetlenül sok alkalmi írás, kiállításkritika, évfordulós megemlékezés és vitacikk is megjelent. Feltűnő azonban, hogy ezeknek az írásoknak nagy részében fel sem vetődik az a kérdés, hogy vajon mi az, amit bizonyosan tudunk Csontváryról, mi az, amit dokumentumokkal, hiteles forrásokkal is alátámaszthatunk. A köztudatban élő Csontváry kép egyre színesebb, egyre érdekesebb, egyre inkább a különségek, furcsaságok, a bizarr anekdoták kerülnek előtérbe, s ennek éppen az az oka, hogy a cikkek egymásra épülnek, egymásból táplálkoznak, sokszor rá is licitálnak egymásra, anélkül hogy a tetszetős történetek eredetét megvizsgálják.

Kétségtelen tény, hogy a Csontváry életére és munkásságára vonatkozó megbízható források száma nagyon csekély, ez azonban nem menti fel a tudományos igényű kutatást az alól a megkerülhetetlen kötelessége alól, hogy időről időre visszanyúljon az eredeti forrásokhoz, s azokat újra és újra a vizsgálódás tárgyává tegye.

A szigorúbb kritériumoknak megfelelő források a következők:

– fennmaradt néhány hivatalos okirat: anyakönyvi kivonat, gyógyszerész diploma, tagsági igazolvány stb.

– fennmaradtak Csontvárytól származó írások, nyomtatott formában, ezeket még Csontváry publikálta élete különféle korszakaiban. Az első csoportba a korai újságcikkek, a másodikba a kiállítási katalógusok, a harmadikba a tízes években megjelent kiáltványok tartoznak.

– fennmaradtak továbbá autográf Csontváry kéziratok, ezek is három csoportra oszthatók: a) levelek és levélfogalmazványok, b) önéletrajzi feljegyzések, fogalmazványok, töredékek és c) jegyzetfüzetek.

– fennmaradtak továbbá olyan, Csontváry működésével egyidejű sajtómegnyilvánulások, amelyek elsősorban Csontváry kiállításaira, katalógusaira és kiáltványaira vonatkozó kritikákat, reflexiókat tartalmaznak.¹

Természetesen más és más problémák vetődnek fel mindegyik dokumentumcsoportnál, ha a legszigorúbb forráskritikai szempontokkal közelítünk hozzájuk.

A nyomtatott formában fennmaradt Csontváry írások első csoportjának viszonylag szerény a forrásértéke. Csontváry még művészi tevékenysége megkezdése előtt írt egy sor újságcikket, ezek vidéki lapokban jelentek

meg, helyi ill. szakmai – gyógyszerészeti – témákról szólnak. Forrásként életének korai szakaszához adnak adalékokat, s bár itt művészetéről még nincs szó, személyiségének, habitusának számos jellemvonása már ekkor is jól kitapintható. A források száma egyébként ezen a területen bővült leginkább az utóbbi időben, feldolgozásuk, értelmezésük bizonyára kínál még újabb lehetőségeket.²

Csontváry művészetének kutatása szempontjából kitüntetett jelentőségük van a második csoportba tartozó dokumentumoknak, a Csontváry életében rendezett vagy tervezett kiállítások katalógusainak. Jelenleg négy ilyen ismerünk. A sajtóvisszhangból úgy tűnik, hogy az 1905-ös budapesti kiállításnak is volt valamilyen nyomtatott, rövid programot és talán műlistát is tartalmazó meghívója vagy katalógusa.³ Ebből azonban eddig egyetlen példány sem került elő. Ismerjük viszont az 1908-as és 1910-es budapesti kiállítások katalógusát, fennmaradt továbbá egy francia és egy német nyelvű katalógus is.⁴ A bennük található szövegek és műtárgylisták feltehetően közvetlenül a művésztől származnak, így ezek tekinthetők minden Csontváry-kutatás leghitelesebb forrásainak, legmegbízhatóbb kiindulópontjainak.

E katalógusok két kérdéskörben adnak igen fontos információkat, egyrészt Csontváry életrajzának, másrészt a hiteles művek jegyzékének összeállításához szolgáltatnak adalékokat. Az 1908-as katalógusban található ugyanis Csontváry egyetlen, még életében megjelent önéletrajza, az ún. kis önéletrajz, mely felsorolja pályafutásának legjelentősebb eseményeit, fordulatait, másrészt mind a négy katalógusban van címet, évszámot, néhol méretet is feltüntető műtárgylisták, ezek alapján összeállítható azoknak az alkotásoknak a köre, amelyeket Csontváry kiállításra érdemesnek tartott, tehát egyértelműen a magáénak vallott. A katalógusokban között képcímek és az évszámok nagyjából megegyeznek egymással, a címek nagy többsége szinte teljes biztonsággal köthető valamely ma is ismert alkotáshoz. A megadott évszámokat is el kell fogadnunk, tekintve, hogy semmilyen más forrásból eredő adatunk sincs a képek keletkezésének idejére. A katalógusokban felsoroltak képezik tehát a Csontváry életmű vitathatatlanul hiteles magját, ehhez kell hasonlítani, ehhez kell mérni minden később előkerült művet.

Megjegyzendő viszont, hogy egy-egy katalógus megléte önmagában még nem bizonyítéka annak, hogy a kiállítás meg is valósult. Az, hogy Berlinben – az elkészült katalógus ellenére – nem volt Csontvárynak kiállítása, köztudott, maga Csontváry is szóvá tette, hogy terve megghiúsult.⁵ Párizsi kiállítását viszont élete legnagyobb sikereként emlegette, még meg is nevezett egy kritikust,⁶ aki – állítása szerint – úgy nyilatkozott: „minden a világon létező festmény túl van szárnyalva”. Az kétségtelen, hogy van egy francia nyelvű katalógus, amely a kiállítás pontos helyét és idejét is közli, a probléma azonban az, hogy jelenleg egyetlen Csontvárytól független forrást sem ismerünk, amely azt bizonyítaná, hogy valóban volt ilyen tárlat.

Nem az a gond tehát, hogy nem került elő Pierre Veber írása⁷ a Newyork Heraldból – ezt többen, többször keresték –, hiszen értelmezhető Csontváry állítása úgy is, hogy szóbeli közlésre hivatkozik, hanem az, hogy egyetlen más kritikát, egyetlen kishírt sem ismerünk, amely a kiállításra utalna. A budapesti napilapok rendszeresen beszámoltak minden magyar vonatkozású párizsi eseményről, híres és kevésbé híres festők kiállításairól is, Munkácsytól, Rippl-Rónaitól Tornai Gyuláig, Szikszay Ferencig és a Matisse körében kiállító neósokig számos példát említhetünk. 1907-ben a kiállítás feltételezett időpontjában azonban a legapróbb híradás sem található a pesti lapokban Csontváry „sikeréről.” A párizsi napilapokat sajnos nem ismerem, lehet, hogy azokban van nyoma a kiállításnak, jó lenne, ha egyszer valaki utánajárna az ügynek. Ha ugyanis valójában nem volt kiállítása Csontvárynak Párizsban,⁸ akkor nem lehet kizárni azt a feltételezést, hogy ez a „siker-történet” csupán Csontváry önmítoszépítésének egyik eleme.

Van mit tennie a forráskritikai vizsgálódásnak a Csontvárynak tulajdonított autográf kéziratokkal kapcsolatban is. Az első, joggal felvethető kérdés az, hogy az iratokon található kézírásváltozatok egy kéztől származnak-e, s ha nem, bizonyítható-e, hogy ezeknek legalább egyike valóban Csontváry kézírása. A leveleken látható kézírás-változatok – bár jelentős különbség van köztük – tekinthetők egy kéztől származónak, ugyanez a kézírás található az önéletrajzi töredékeken is, más típusúnak látszik viszont a jegyzetfüzetben látható kézírás. A levelekben lévő eltérések könnyen magyarázhatók, hiszen a legkorábbról ismert, 1882-es német nyelvű levelet több évtized választja el az 1919-nyarán írt utolsó ismert levelezőlaptól.⁹ Ha a leveleket kronológiai sorrendbe rakjuk, a fokozatos változás nyomon követhető. Leginkább a korai német levél lóg ki a sorból, de ez magyarázható az időbeli távolságon kívül azzal is, hogy feltehető, Csontváry az iskolában először németül tanult meg írni, s német levelében később is a múlt század közepén tanított német kézírásmintát követte.

Az, hogy a leveleken látható kézírás Csontvárytól származik, egyértelműen bizonyítható. Ismerünk ugyanis négy olyan – aláírt, elküldött – levelet, amelyek hitelességéhez semmi kétség sem férhet.¹⁰ Ezek a levelek Koronghi Lippich Elek hagyatékából – minisztériumi tevékenysége idejéből származó hatalmas művészlevél-anyag részeként – közvetlenül a Széchényi Könyvtár Kézirattárába kerültek a 20-as években. Eredetük és eredetiségük tehát vitathatatlan.¹¹

A jegyzetfüzet ettől eltérő írásképre eddig senki nem próbált magyarázatot adni.

Megjegyzendő, hogy a gyakran idézett, hivatkozott levelek közül nem mindegyiknek ismerjük az autográf eredetijét. Nem ártana különválasztani, ezek közül melyek tekinthetők hitelesnek, s melyeket kell inkább a kávéházi folklór körébe utalni. Feltehető például, hogy soha senki nem látta – a rájuk hivatkozók sem – a Hollósynak, a Ferenc Józsefnek, vagy a

bécsi külügyminiszternek állítólag elküldött híres táviratok, ill. levelek eredeti példányát.

Az autográf kéziratok második – önéletrajzi – csoportjával kapcsolatban is megfogalmazható néhány probléma. Az első és legnagyobb gond az, hogy a legfontosabb forrásként funkcionáló ún. „nagy önéletrajz” eredeti, autográf változata elveszett vagy legalábbis hosszú ideje lappang. Lehel Ferenc még ismerte és használta a szerinte mintegy két ívnyi kéziratot, melyből bőségesen idézett is Csontváry-könyveiben. A kézirat első, a szorosabb értelemben vett önéletrajzot tartalmazó részét teljes terjedelmében először a Csontváry-émlékkönyvben közölték, Gerlóczy Gedeon megjegyzése szerint „az elveszett eredetiről régebben készült másolat alapján”.¹² Hogy mikor készült a másolat, mikor és hogyan veszett el az eredeti, erről itt nem tudunk meg semmit.¹³ Ami megmaradt autográf kéziratként, az inkább csak ezen önéletrajz töredékes, kusza fogalmazvány-halmazának tekinthető. Ebben egy-egy eseménynek, életrajzi mozzanatnak néha több megfogalmazási kísérlete is megtalálható, más fontos részletekről viszont nem maradt egyetlen töredék sem. Vannak tehát a nagy önéletrajznak olyan részei, amelyeket alá tudunk támasztani autográf kéziratokkal, vannak részek, amelyeket nem. A kérdés az, hogy ilyen körülmények között tekinthetjük-e a nagy önéletrajz gépelt változatát nagyjában és egészében hiteles Csontváry szövegnek. Mindenesetre jó lenne, ha minél több fogalmazvány-töredék kerülne még elő, ill. publikálnák az eddig nem hozzáférhetőket, lehet, hogy végül minden fontosabb életrajzi mozzanatnak lesz autográf alapja.¹⁴

A következő vizsgálandó kérdés az, hogy elfogadjuk-e Csontváry valamennyi kijelentését igaznak. Ideális az lenne, ha a legfontosabb információkat valamely Csontvárytól független forrás alapján is igazolni tudnánk, ha Csontváry állításait meg tudnánk erősíteni. Erre természetesen nagyon kevés esély van. Lehetnek persze érveink, amelyekkel az önéletrajz egy-egy részletének hitelességét alá tudjuk támasztani. Különösen élettörténetének eleje, gyermek- és ifjúkorának szinte már-már irodalmi rangú leírása hat közvetlen élményből fakadónak, őszintének, meggyőzőnek, Pilinszky János jellemzése szerint ezek a „mondatok telve [vannak] érzékletességgel, zseniális finomsággal, plaszticitással.”¹⁵ Későbbi kalandos történeteivel kapcsolatban sem ismerünk olyan forrást, amely Csontváry valamelyik lényeges állítását egyértelműen megcáfolná. Sőt van olyan információ is a szövegben, amelyet korábban tévedésnek minősítettek, utóbb azonban Csontváry állítása igazolódott, előkerült például Yartin mindkét Csontváry által említett írása.

Kérdés persze, hogy ha elfogadjuk hitelesként azokat az információkat, amelyek családjára, gyermekkorára, későbbi életkörülményeire: iskoláira, lakóhelyeire, művészeti tanulmányaira, motívumkereső utazásaira, képeinek keletkezési helyeire utalnak, akkor kételkedhetünk-e például a párizsi kiállítás létében vagy az égi kinyilatkoztatás megtörténtében?

De természetesen fordítva is megközelíthetjük a kérdést, vajon akár-hány hitelesnek bizonyuló adatból vagy igazolható eseményből következik-e, hogy Csontváry minden állítása igaz?

Vannak persze olyan életrajzi tények, amelyek művészete szempontjából nem igazán jelentősek. Jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk sem bizonyítani, sem cáfolni például, hogy megtörtént-e az a hősie kaland, amelyet a szegedi árvízzel kapcsolatban mesél el. De ezen talán semmi sem múlik. Azt, hogy gyermekkorában láthatott üstökös, már igazolták, de nyilván ennek sincs nagyobb jelentősége. Fontosabb lenne viszont, ha a művek keletkezési körülményeire, helyszíneire, a fantasztikus távlatokat átívelő utazásokra, vagy a párizsi kiállításra vonatkozó bizonyítékokat találnánk.

Az önéletrajzban megemlített események közül azonban egyet – az ún. elhívás-történetet – mindenképpen érdemes közelebbről is megvizsgálni, egyrészt azért, mert ennek az eseménynek egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a Csontváryról szóló írások, másrészt ez a történet – anélkül, hogy más forrásokra kellene támaszkodnunk – a Csontváry által előadott formájában is elemezhető.¹⁶

Figyelemre méltó, hogy míg korábban több tekintélyes szerző – így például Kállai Ernő, Lyka Károly, Farkas Zoltán, Elek Artúr vagy Vaszary János¹⁷ – úgy próbált felépíteni valamilyen Csontváry képet, hogy abban nem szánt szerepet, nem tulajdonított jelentőséget az „elhívás-történet”-nek, addig napjainkban mind a szakirodalomban, mind a köztudatban élő Csontváry-képnek ez a feltételezett isteni sugallat lett a legfontosabb eleme, mindent eldöntő, meghatározó tényezője.

A feltételezett eseménnyel kapcsolatban az első jogos kérdés az lehet, hogy vajon valóban megtörtént-e ez a csodás esemény a Csontváry által megjelölt időpontban, 1880-ban, vagy csupán később kitalált, utólagos magyarázatként született a történet pályaválasztása – ill. pályamódosítása – indokolásaként.¹⁸ Ha ugyanis valóban hallott Csontváry 1880-ban égi szózatot, akkor annak lehetett szerepe abban, hogy festővé vált,¹⁹ ha viszont a történetet élete vége felé konstruálta, akkor ez is csupán öngazolásának, önmítoszépítésének egyik eleme.

A kérdés tehát az, hogy vannak-e érveink, amelyekkel az egyik vagy a másik változatot valószínűsíthetjük. Fel kell vetnünk először azt, hogy van-e valamilyen egykorú – természetesen csak közvetett – bizonyítékunk arra, hogy ez az isteni szózat elhangzott. Ilyen csodaszerű élmények esetében többnyire az szolgál „bizonyítékul”, hogy a környezet észreveszi a lelki elragadtatás külső jeleit, és/vagy az átélő közvetlenül a látomás után beszámol élményeiről. Ilyen szemtanúkról, ill. beszámolókról Csontváry esetében nem tudunk. Sőt maga Csontváry meséli el – kissé körülményesen magyarázkodva –, hogy ő korábban nem beszélt senkinek látomásáról.²⁰ Ez persze önmagában még nem dönti el a kérdést, meg kell vizsgálnunk azt is, hogy milyen érvek szólnak az utólagos konstrukció feltételezése mel-

lett. Ehhez Csontvárynak a tízes években leírt beszámolóját – pontosabban tucatnyi változatát, megfogalmazási kísérletét – kell közelebbről megvizsgálnunk.

Sokszor és többféleképpen leírja ugyanis Csontváry, hogy mit hallott Iglón 1880. október 14-én 3 órakor, amikor az égi szózat – állítása szerint – elhangzott.

Ha abból indulunk ki, hogy a fennmaradt töredékek, fogalmazványok csak előzményei az „önéletrajz” véglegesnek tekinthető, viszonylag folyamatos, összefüggő tisztázatának, amelyet Lehel még eredeti, autográf formájában látott, akkor Csontváry végső megfogalmazása így szól: „Te leszel a világ legnagyobb (–) festője, nagyobb Raffaelnál. – A legnagyobb szó után a következő szót nem értettem meg; kértem az ismétlését, de az nem ismétlődött meg.”²¹ Lehel néhány bekezdéssel később magyarázatokat is fűz ezekhez a mondatokhoz: „Te leszel a világ legnagyobb (–) festője.« A (–) fölé pedig utólag ceruzával e szót írta »napút«, ami plein airt jelent. (Csontváry ugyebár nem érthette meg a sugallat idegen szavát, mert akkor még nem tudhatta, hogy mi a plein air. A plein airt azután »napszín«-re magyarította, végül mégis *napút*-ban állapodott meg.)”²²

Az önéletrajz gépelt változatát a *Csontváry-émlékkönyv*-ben így publikálták: „Te leszel a világ legnagyobb napút festője, nagyobb Raffaelnél.” S lábjegyzetben közlik: „A »legnagyobb« szó után Csontváry az eredeti kéziratban üres helyet hagyott, s utólag írta be a »napút« szót.”²³ A gépelt változatra hivatkozva viszont mind Németh Lajos, mind Pertorini Rezső így idézi a mondatot: „Te leszel a világ legnagyobb napút (plein air) festője, nagyobb Raffaelnél.”²⁴

Az előzménynek tekinthető töredékes fogalmazványokban egész sor további változat található. A Mezei Ottó közétette forrásokban a következők olvashatók: „1880-ban okt. 14-én akkor amikor érthetetlen módon egyszerre a plein-air rajz titkához jutottam,...” – „...Te leszel a világ legnagyobb (–) festője nagyobb Raffaelnál. Egy szót azonban nem értettem...” – „Egy kétéves gyermek közeledik felém rajzónnal s egy darabka papírt kér a rajzolásra... 1880. október 14-én du. 2 és 3 óra között... hátulról hangot hallok: Te leszel a világ legnagyobb x festője nagyobb Raffaelnál. Az x szót nem értettem ...” – „Te leszel a világ legnagyobb plein-air élet festője nagyobb Raffaelnál.” – „Ez volt a célja a Pozitívumnak amikor engem 1880-ban megajándékozott plein-air rajztudással és kötelezett szóbeli kinyilatkoztatással, hogy én leszek a világ legnagyobb plein-air festője nagyobb Raffaelnál s nekem ebben az értelemben fejlődni kellett...” – „Ami pedig a dicsőséget illeti 1880-ban jött égi rendelet mely szerint világfestőnek kell lennem s a világ legnagyobb problémáját meg kell festenem...” – „1880.okt 14-én du. 3 órakor egy láthatatlan hang szólalt meg: Te leszel a világ legnagyobb – plein-air festője nagyobb Raffaelnál.”²⁵

A Romváry Ferenc közölte forrásokban is hasonló variációk olvashatók: „... egy őszi napon plein air rajztudással lepett meg a végzet azzal a ki-

nyilatkozattal értelmeseen magyarul mondva Te leszel a világ legnagyobb festője nagyobb Raffaelnél. – a legnagyobb szó után következőt nem értettem meg – s kértem az ismétlését – de ez nem ismétlődött meg.” – „... e rendelet szerint reám hárult a feladat, hogy a világ legnagyobb munkáját fejlesszem ki nagyobbat Raffelnél.” – „Te leszel a világ legnagyobb <plainair> festője...”²⁶

Ezekben a változatokban tehát három alaptípus variálódik: „te leszel a világ legnagyobb festője, nagyobb Raffaelnél”, „te leszel a világ legnagyobb napút festője, ...” és „te leszel a világ legnagyobb plein air festője, nagyobb Raffaelnél”. Az utóbbi két változatot Csontváry többnyire úgy írta le, hogy kihagyta a kulcsszó – a napút, ill. plein air – helyét, mondván: „a legnagyobb szó után a következő szót nem értettem meg...”. Nyilván úgy vélte, hogy az élmény hitelességét ezzel a dramatizálással támaszthatja alá legjobban, azaz úgy tett, mintha az eseményt egyidejűleg dokumentálná, leírta először a hiányos szöveget, majd később pótolta a hiányzó szót. Már ez a naiv igyekezet is kissé gyanút keltő, hiszen a lejegyzés 30–35 évvel az esemény megjelölt időpontja után történt meg. Nekem tehát úgy tűnik, hogy itt nem egyszerűen a nagy élmény – mégpedig az egyszeri, a felejthetetlen, a döntő, a mindent meghatározó, az egész életre kiható élmény – leírásáról van szó, hanem valami bonyolult spekulációról, valami olyan konstrukcióról, amelynek a célja ugyan világos és egyértelmű, de elemei önmagukban nem mindig értelmesek, összefüggéseik nem mindig logikusak.²⁷

Érdemes tehát tartalmilag is megvizsgálni a háromféle kijelentéstípust. Az a változat, hogy „te leszel a világ legnagyobb festője, nagyobb Raffaelnél” teljes mértékben elfogadható lenne hiteles szöveggént. Elképzelhető, hogy egy ilyen mondatot „halljon” Csontváry 1880-ban, hiszen ez azt a 19. század második felében Magyarországon még töretlen, hagyományos értékrendet képviseli, mely szerint az esztétikai-művészettörténeti hierarchia csúcán Raffaello művészete áll. Csontváryt azonban nyilvánvalóan nem elégítette ki ez a szerényebb megfogalmazás.

Nem ennyire logikus, nem ennyire értelmes viszont a másik két változat. Egyrészt önmagában is nehezen értelmezhető egy olyan kijelentés, amely Raffaellót és a plein airt kapcsolatba hozza: lehet valaki a világ legnagyobb plein air vagy napút festője – ha ez egyáltalán eldönthető és kimondható így – de akkor nem sok értelme van a Raffaellóhoz való hasonlításnak. (Azoknak a művészeknek, akik tisztában voltak azzal, hogy mi a modern művészeti törekvések lényege a századfordulón, eszükbe se jutott, hogy Raffaellóhoz hasonlítsák vagy mérjék magukat.)

Másrészt ilyen kijelentést bizonyosan nem „hallhatott” Csontváry 1880-ban Iglón, a kulcskifejezést ugyanis nem ismerte, (saját bevallása szerint sem), ez a közlés csak úgy lenne elképzelhető, ha feltételezzük, hogy a Tátra aljában valóságosan – nem pusztán szubjektív élményként – hangzott el a szózat, mégpedig egy olyan felsőbbrendű lény megnyilvánulása-

ként, aki naprakész információkkal rendelkezett a legújabb franciaországi festészeti törekvésekről, tehát Csontvárytól függetlenül tudta, mit jelent a *plein air*.²⁸

A variációk az én értelmezésem szerint arról tanúskodnak, hogy Csontváry kereste az általa fontosnak tartott esemény leírásának legjobbnak, legpontosabbnak vélt – vagy talán mondhatjuk azt is: leghatásosabb – megoldását. De ezek a leírások – a bizonytalanság, a többféle formai és tartalmi változat következtében – végül is sokkal inkább az utólagos konstrukció²⁹ mellett szólnak, nem igazolják kellő meggyőző erővel az élmény hitelességét. Egy ennyire fontos, mindent meghatározó eseményre nem lehet ennyiféleképpen emlékezni.

Mindebből természetesen csupán az következik, hogy a szigorúbb forráskritikai vizsgálódások eredményei nyomán szerényebb, kevésbé érdekes, kevésbé színes pályaképet kellene Csontváryról rajzolnunk, legalábbis a tudományos kutatás keretein belül – a nagyközönség körében élő Csontváry-kép megváltoztatására nyilván nincs semmi esély –, de ez Csontváry alkotásainak esztétikai értékén, művészettörténeti rangján semmit se változtatna.

JEGYZETEK

¹ Megjegyzendő, hogy Lehel Ferenc monográfiáit nem sorolhatjuk a szigorúbb értelemben vett, elsődleges források közé – bár gyakran így emlegetik, s a Csontváryra vonatkozó „ismeretek” nagy része valóban tőle származik –, minthogy Lehel információinak eredetét az esetek nagy többségében nem jelöli meg, s a bőven idézett „önéletrajz” hitelessége nem ellenőrizhető.

² HANN Ferenc: A gácsi patikus. Ismeretlen dokumentumok Csontváryról. Palócföld, 1973. 3. sz. 25–27. HANN Ferenc: Csontváry gácsi éve. *Ars Hungarica*, 1976/1. 137–146. Kosztka Tivadar cikke a Nógrádi Lapok és Honti Híradóban. *Csontváry-émlékkönyv*. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból. Válogatta és emlékezéseivel kiegészítette GERLÓCZY Gedeon. Bevezette, az összekötő szövegeket írta és szerkesztette NÉMETH Lajos. Bp.[1976.] 38–40. MEZEI Ottó: Kosztka Tivadar gácsi közművelődési tevékenysége 1884–1891 között. *Művészet*, 1979. jan. 2–9. Válogatás a Gácson írt újságcikkekből. *Csontváry-dokumentumok I.* (Szerk. MEZEI Ottó) [Bp. 1995.] 29–44.

³ Lásd ehhez a Kézdi Kovács László 1905-ös kritikájáról írottakat. TIMÁR Árpád: Interpretáció vagy legendagyártás. Megjegyzések Csontváry művészetének befogadástörténetéhez. I. 1905–1910. *Ars Hungarica*, 1995/1. 45–62. (46–47. lap, 15–16. jegyzet)

⁴ Mind a négy katalógus szövege megtalálható a Corvina Kiadó kiadványában: *Csontváry-émlékkönyv*. 42–43. 115–122.

⁵ „Később kísérlet történt, hogy Bécs és Berlinben ez a dolog méltó helyen kiállítható legyen, de ez a terv a vállalkozó hűtlensége miatt abba maradt.” *Csontváry-émlékkönyv* 97.

⁶ Az 1908-as katalógus-előszó a „Newyork Herald kritikusa”-ként említi a nyilatkozót, (*Csontváry-émlékkönyv* 43.), de Csontváry önéletrajzi feljegyzés-töredékeiben a kritikus neve is szóba kerül: „Páris kiváló lángeszű írója, Pierre Weber, a New York Herald kritikusa azt mondja, hogy ez a munka túlszárnyalta a világot, de a kritikus részletekbe nem bocsájtkozott.” (i. m. 92.)

⁷ Pierre Veber személyéről és cikkének felkutatására tett erőfeszítésekről lásd: NÉ-

METH Lajos: Csontváry Kosztká Tivadar. Bp. [1970.] 181–182. 261. valamint SZABÓ Júlia: Csontváry utazásai elődök és kortárs festők utazásai tükrében. *Ars Hungarica*, 1993/1. 95–96. 99–100.

⁸ Ennek a hipotézisnek a megfogalmazása kifejezetten provokatív célzatú, azt szeretné kikényszeríteni, hogy valaki dokumentumokkal bizonyítsa be, a kiállítás valóban megvalósult. A meglétét egyébként sokkal könnyebb bizonyítani – erre egyetlen korabeli hiteles kishír elegendő lenne –, mint azt, hogy nem volt. A híradások hiánya ugyanis önmagában nem elegendő.

⁹ Mindkettő, valamint két 1914-es levél faksimile reprodukciója is megtalálható a *Csontváry-émlékkönyv* 288.lapját követő képmellékletekben. Az 1903-as, Haranghy Györgyhöz írott levél faksimiléjét közölték a Múterem 1958/2. számában, s több levél fotója megtalálható ROMVÁRY Ferenc most megjelent könyvében is. (Csontváry Kosztká Tivadar. Pécs, 1999.)

¹⁰ Döntő fontosságú lehetne a Keleti Gusztávhoz írt levelek ismerete is, ezek faksimile változatát azonban eddig még sehol sem közölték.

¹¹ A leveleket először PERTORINI Rezső közölte (Csontváry patográfiája. Bp. 1966. 88–96.), majd a *Csontváry-émlékkönyv*-ben is megjelentek, (i. m. 44–51.) Más kérdés, hogy e négy levél közlésekor a szövegbe több apró hiba – félreolvasás – is belekerült. Érdemes tehát időnként a *közölt* kéziratokat is újból elővenni. Van, ahol csak egy-két betűnyi az eltérés: pl. a vártuk-ból vártunk lett; van, ahol már értelmet változtató: az Isten rendeletéből rendeltetése lett; s van, ahol kifejezetten félrevezető a hibás olvasat: az Aranysas szálló a Baross téren volt, ez más források alapján is igazolható, Csontváry is így írta, a közlők azonban Szarvas térnek olvasták.

Azt sem vette észre eddig senki, hogy a negyedik levél nem Lippichnek íródott, hanem feljebbvalójának, a kultuszminiszternek. Ez már a megszólításokból is egyértelműen kiderül. (Lippich ugyanis – miniszteri osztálytanácsosként – méltóságos úr volt, kegyelmes úrnak Csontváry csak a kultuszminisztert vagy Tisza István miniszterelnököt szólította leveleiben, levél-fogalmazványaiában. A királyt viszont nem

kegyelmes úrnak titulálta volna – ahogy azt Pertorini állítja (i. m. 114.) – s nem magyarul írt volna, ha valóban neki szánja a leveleket. Keleti Gusztáv pedig – intézményigazgatóként – nagyságos úr volt. Ezeket a különbségeket Csontváry – mint az emberek nagy többsége abban a korban – pontosan tudta, s ennek megfelelően alkalmazta.) Egyébként a negyedik levél tartalmából is nyilvánvaló, hogy a kultuszminiszterhez fordul kérésével, s záró sorai is jelzik, hogy korábban még nem volt dolguk egymással, ami a három korábbi levél után értelmetlen lenne, ha ez is Lippichnek lenne címezve.

A faksimilével való összevetés egyébként a Haranghy-levél esetében is nagyon tanulságos: súlyosabb hiba ugyan nincs a kiolvasásban, de legalább 25 (!) apróbb eltérés azért van a kézirat és a közölt olvasat közt.

¹² *Csontváry-émlékkönyv* 66. A szöveg *Csontváry kiadatlan önéletrajza* címen jelent meg. i. m. 66–94.

¹³ Valamivel többet tudunk meg abból a közleményből, amely a pécsi múzeum évkönyvében jelent meg. Előkerült ugyanis Gerlóczy Gedeon visszaemlékezéseinek egy korábbi változata, fogalmazványja, mely szerint: „Egyáltalában szomorúan néz ki a Cs. írásainak sorsa. Lehel Ferenc sok mindent tartott meg, amikor az anyagot átnézte, pl. egy igen fontos feljegyzéseket tartalmazó kis noteszt Bedő Rudolf vette meg tőle a 30-as évek közepén, stb. stb. Az írások hosszú időig Gegesi Kis Pál egyetemi tanárnál voltak, 1946-tól 1957-ig egy készülő könyve számára. Visszakapva szintén hiányoztak belőle dolgok. Úgy, hogy a további veszteségnek elejét véve, a megmaradt anyagot, feljegyzéseket stb. a Nemzeti Galériába letétbe raktam, hogy aki tanulmányozni akarja, itt legyen kénytelen hivatalos ellenőrzés mellett átnézni azokat. Az eredeti napló is Lehel kezén tűnt el és lappang, szerencsére ezt még annak idején legépeltettem és így megvan másolatban.” ZOMBORI Lajos: A Csontváry-krónika korai fogalmazványja I. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 34. (1989) Pécs, 1990. 291.

¹⁴ A kéziratok szisztematikus publikálása megkezdődött, két kötet megjelent: Csont-

- váry-dokumentumok I. Csontváry-frások Gegesi Kiss Pál hagyatékából. Szerk. MEZEI Ottó; valamint Csontváry-dokumentumok II. A Gerlóczy-féle Csontváry-kézirat ROMVÁRY Ferenc olvasatában. Új Művészet Kiadó [Bp.1995.] Az elveszettnek vélt, majd megkerült Nemzeti Galéria-beli kéziratok publikálására még nem került sor.
- ¹⁵ PILINSZKY János: Csontváry olvasásakor. *Csontváry-émlékkönyv* 108–109.
- ¹⁶ Azt természetesen már vizsgálódásunk elején meg kell állapítanunk, hogy ha valaki azt állítja, látomása volt vagy égi üzenetet hallott, akkor ezt az állítást egy kívülálló végső soron sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudja semmivel. Sem az eseménnyel egy időben, még kevésbé száz évvel később. Azt viszont vizsgálhatjuk, hogy az élmény elbeszélésében, a beszámoló szövegében vannak-e olyan elemek, amelyek a beszámoló hitelességét kérdésessé teszik.
- ¹⁷ Az írások megtalálhatók a *Csontváry-émlékkönyv*-ben (i. m. 161–165. 168–173.)
- ¹⁸ Az élmény első megfogalmazási kísérletei a tízes években készültek, ezt határozottan ki kell jelentenünk – szemben a korábbi szakirodalom némely állításával –, vagyis az égi szózatnak a Keleti Gusztávhoz vagy a Koronghi Lippichhez írt levelekben éppúgy nincs nyoma, mint az 1908-as önéletrajzban.
- ¹⁹ Az égi szózat időpontjának döntő jelentősége van Csontváry „patográfiája” szempontjából is. PERTORINI szerint „az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a festőnél pszichózis állott fenn.” (i. m. 155.)
- ²⁰ *Csontváry-émlékkönyv* 73.: „Szólni nem mertem senkinek sem, hogy mi történt velem, ...” „A t. olvasó nekem fog adni igazat, amikor ezt a titkot, ezt a misztikumot a nyilvánosságra nem hoztam; mert amint látni fogjuk, a nyilvánosság úgy sem segíthetett volna rajtam ebben a teljesen ismeretlen dologban.” – Csontváry-dokumentumok I. 61.: „A jövendölést titokban tartottam soha senkivel nem közöltem mert nem voltam tisztában azzal, hogy a célt hogyan közelítsem meg...” – 64.: „E kinyilatkoztatást titokban tartottam de a plein-air rajzolást nem titkolhattam el ...”
- ²¹ LEHEL Ferenc: Csontváry Tivadar a posztimpresszionista festés magyar előfutára. [Bp.] 1922. 9.
- ²² I. m. 10.
- ²³ *Csontváry-émlékkönyv* 73.
- ²⁴ NÉMETH Lajos: Csontváry Kosztká Tivadar. [Bp. 1970.] 22. PERTORINI 37.
- ²⁵ Csontváry-dokumentumok I. 51. 61. 63. 64. 65. 75. 171.
- ²⁶ Csontváry-dok. II. 106. 171. 174.
- ²⁷ Elképzelhető persze más magyarázat is, ahogy erre az előadást követően Dávid Ferenc figyelmeztetett: Csontváry valóban hallott ott és akkor égi szózatot, de egy része értelmezhetetlen volt számára, s ezt később próbálta megfejteni.
- ²⁸ A változatok kétségtelenül ingadoznak a „napút” és a „plein air” kifejezés közt, de hogy Csontváry eredetileg a plein air-re, az idegen nyelvű kifejezésre gondolt, azt az is bizonyítja, hogy a beszámolót így folytatja: „A kinyilatkoztatás az egy szón kívül értelmes magyar nyelven szólott...” *Csontváry-émlékkönyv* 73.
- ²⁹ A töredékes fogalmazványok elemeiből összeállítható egy olyan feltételezhető gondolatmenet, amely mentén Csontváry eljutott a saját szerepét, feladatát, elhivatottságát megalapozó történet megfogalmazásához. Művészi munkássága kezdetén festői – szín- és fényproblémák foglalkoztatták, majd egyre fontosabbá váltak a témák, egyre nagyobb hangsúlyt kapott a „nagy motívum” keresése ill. megfestése. Aktív festői tevékenysége második felében került csak előtérbe az a gondolat, hogy a keleti motívumok összefüggésbe hozhatók a magyarság „őshazájával”, Attila alakjával. Elképzelhető, hogy Attila példája inspirálta azt az ötletet, hogy művészi feladatvállalását isteni sugallattal alapozza meg. Úgy vélte, Attila hatalma onnan ered, hogy „Égi hang szól hozzám: Te leszel a világ legnagyobb hadvezére...” (CsD II. 124.) Innen csak egy lépés annak megfogalmazása: „Te leszel a világ legnagyobb festője...”